ԽԵԹԵՐԵՆԻ ՀԵՏՔԵՐ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԻ ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ ԵՎ ՀԱՐԱՎ-ԱՐԵՎԵԼՔՈՒՄ

Արմեն Պետրոսյան

Մենք ոչինչ, կամ համարյա ոչինչ չգիտենք Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչների լեզուների մասին, բացի նրանց անվանաբանությունից, ավանդված սեպագիր, հիմնականում՝ ուրարտական աղբյուրներում: Մեր խնդրի համար հատկապես կարևոր և ցուցական են տեղանունները, քանի որ անվանաբանության մյուս տվյալները՝ օրինակ՝ անձնանուններն առավել քիչ են հայտնի և, ավելին, կարող են պատկանել այլ, ոչ տեղական կամ համեմատաբար ուշ ներգաղթած խմբերի: Պետք է նշվի նաև, որ եթե որևէ լեզվի պատկանող անունների գոյությունը ցուցական է այդ լեզվի ներկայության համար այդ տարածքում (գոնե՝ ինչ-որ ժամանակահատվածում), ապա այդպիսի անունների նույնիսկ փոքր քանակությունը չի կարող համարվել ժխտող փաստ (ինչպես որ ուշ խեթական անվանաբանության մեջ խեթական տարրն աննշան է)[1]:

Վանա լճի արևելքը

Ուրարտական արևի աստծու անունը սովորաբար ներկայացվել է գաղափարագրով՝ *ᴰUTU*[(ši)], և միայն չորս անգամ՝ վանկագրով՝ *Ši-ú-i-ni, Ši-i-ú-i-ni*, որը վաղուց ի վեր համադրվել է խուռիական արևի աստված *Šimige*-ի հետ[2]: Հայտնի է, որ ուրարտական դիցարանը չափազանց տարբեր է խուռիական պետությունների դիցարաններից[3]: Առավել ակնառու ընդհանրությունն է ամպրոպի և արևի աստվածների առաջատար դերը (ուրարտական դիցարանում սրանք հաջորդում են գերագույն աստված Խալդիին): Ուրարտական ամպրոպի աստված *Teišeba*-ն, ակնհայտորեն, խուռիական *Tešub*-ի զուգորդն է, որը կարող էր համարվել փաստարկ Շիվինիի և Շիմիգեի նույնականության համար: Սակայն, ինչպես բազմիցս շեշտվել է Ի. Դյակոնովի կողմից, այս դիցանունները չեն կարող դիտվել որպես մեկ ընդհանուր խուռա-ուրարտական նախատիպի անդրադարձներ, քանի որ՝ 1) խուռերենում և ուրարտերենում չկան -m-/-w- համապատասխանության դեպքեր և 2) բնիկ ուրարտ. *Šiwinə*-ն պետք է վերածվեր *Šīnə*-ի (հմմտ., օրինակ, խուռ. *šawal* «տարի» և ուրարտ. նույնիմաստ *šālə*): Ըստ այդմ, դրանք տարբեր բառեր են, և ուրարտ. *Šiwini*-ն պետք է խեթական փոխառություն լինի, հմմտ. խեթ. *šiu-* (*šiui-, šiuna/i-*) «աստված» > «արևի աստված», հնդեվրոպական լուսավոր երկնքի աստծու **dyeu-* անունից[4]: Ինչևիցե, որոշ գիտնականներ շարունակում են

---

[1] Гамкрелидзе, Иванов 1984, 913.
[2] Friedrich 1940, 217 f.
[3] Diakonoff 1981, 83.
[4] Diakonoff 1971, 81, Дьяконов 1988, 172, 240.

ներկայացնել Շիվինիին որպես Շիմիգեի ուրարտական զուգորդ, ինչը խուռա-ուրարտական ընդհանուր ժառանգությունը շեշտելու մի արտահայտություն է[5]:

Հնդեվրոպական *dyeu-ն *šiu*-ի է վերածվել միայն խեթերենում, հմմտ. նույնարմատ լուվերեն *Tiuat*-, պալայերեն *Tiyat*- «արևի աստված»: Խեթերը պաշտում էին արևի աստծուն փոխառված անունով՝ *Ištanu* (< խաթ. *Eštan*): Ըստ Դյակոնովի, ուրարտ. Շիվինին փոխառվել է գրական խեթերենից տարբեր մի խեթական բարբառից, որտեղ պահպանվել էր արևի աստծու բնիկ անունը: Իսկ Վ. Իվանովի համաձայն, Շիվինին փոխառվել է խեթերենից հին, նախագրային դարաշրջանում, երբ *šiuni*-ն նշանակում էր «արևի աստված» (նախքան այդ աստծու խաթական անունը փոխառելը)[6]:

Շիվինիի և նրա կին Տուշպուեայի պաշտամունքի կենտրոնն էր Տուշպան, Ուրարտուի մայրաքաղաքը Վանա լճի արևելյան ափին (հմմտ. Վան քաղաքի շրջանի հայ. Տոսպ, սեռ. Տոսպայ անվանումը): Խեթական և պալայական առասպելներում արևը ծագում է ծովից: Այս հիման վրա կարծիք է հայտնվել, որ խեթերի հնագույն հայրենիքը պետք է գտնվեր Կասպից ծովի, կամ Ուրմիա և Վան լճերի ափերին, և Շիվինիի պաշտամունքը Վանա լճի արևելքում մատնացույց է անում խեթերի հնագույն հայրենիքի տեղադրությունը[7]:

Վանի շրջանի հայերի հին հավատալիքներում արևը ներկայացված որպես հուր մազերով և ոսկե գլխով մի պատանի, որը ծագում է արևելյան լեռներից և մայր մտնում Վանա լճի մեջ[8]: Սա հիշեցնում է (բայց նույնական չէ) արևի՝ ծովից ծագելու խեթական և պալայական առասպելաբանական պատկերացումը: Վանա լճի շրջանի հայկական անվանաբանության մեջ *Šiwini* անվան հայկականացված տարբերակը կարող էր պահպանված լինել X դ. հեղինակներ Թովմա Արծրունու և Հովհաննես Դրասխանակերտցու մոտ հիշվող Սեւան հնագույն ամրոցի անվան մեջ, հետագա թուրք. Սեյվան-կալա, Վանից մոտ 30 կմ արևելք (սեպագիր *š*-ն խեթերենում և ուրարտերենում սովորաբար ներկայացնում է *s* հնչյունը. Սեւան անվանաձևի համար հմմտ. խեթ. *šiwanni* «աստվածային» բառը):

Վանա լճի էնդեմիկ ձկան հայերեն անվանումն է *տառեխ* կամ *տարեխ* (*Chalcalburnus tarichi*), որը սովորաբար օգտագործվում է աղ դրած վիճակում: Այդ անվանումը նույնական է հունարեն *tnrīchos* «ծխեցրած ձուկ, մումիա» անհայտ ծագման տերմինին: Վերջինս համադրելի է հուն. *tarchβō* «հանդիսավոր թաղում կատարել» բառին, որն անատոլիական փոխառություն է, կապված անատոլիական ամպրոպի աստծու՝ *Tarhu*-ի անվան հետ

[5] Տես օրինակ Хачикян 1985, 48, 50, Salvini 1995, 39, 183 f.
[6] Иванов 1980, 136, Гамкрелидзе, Иванов 1984, 897.
[7] Иванов 1980, 136, Гамкрелидзе, Иванов 1984, 896. հմմտ. Steiner 1981, 189-193.
[8] Սրվանձտյան 1978, 76-77, Աբեղյան 1975, 41-42, Հարությունյան 2000, 44 հտն.

(գաղափարն այն է, որ հանգուցյալին զմռսել և վերաբերվել են աստծու պես)[9]: Տեսականորեն չի բացառվում, որ *տառէխը* լիներ հնագույն մի բառ, փոխառված տեղական անատոլիական ենթաշերտից, թերևս երկրորդային կերպով նմանեցված հունարեն *tnrīchos*-ին:

Ուրարատական պետության ձևավորմանը նախորդող դարաշրջանում Վանի շրջանը, ի հակադրություն Հայկական լեռնաշխարհի որոշ հյուսիսային տարածքների, հավանաբար, եղել է փոքր, համեմատաբար շարժական սոցիալական խմբերի տիրապետության տակ[10]: Խեցեղենի փոքրաքանակ օրինակները կապեր են ցուցադրում լեռնաշխարհի հյուսիսային տածքների հետ[11], իսկ ուրարտական հագուստի և զենքերի հնագույն ձևերը մոտ են խեթականներին[12]: Տուշպա-Վանը դարձել է Ուրարտուի մայրաքաղաք Սարդուրի I-ի դարաշրջանում (մ.թ.ա. շուրջ 835-824): Ուրարտացիները, այսինքն՝ ուրարտերենով խոսող ժողովուրդը, Վանի շրջան են եկել, հավանաբար, հարավից[13]: Ամենայն հավանականությամբ, նրանք չէին կարող բազմաքանակ լինել: Իսկ այդ տարածքի հետագա «ուրարտական» բնակչությունը մեծ մասամբ բերված էր Վանի արքաների կողմից իրենց էթնիկապես բազմատարր թագավորության տարբեր շրջաններից[14]:

Արևի աստվածը գլխավորում էր վաղ խեթական դիցարանը, իսկ Շիվինին հանդես է գալիս որպես Ուրարտուի մեծ աստվածների եռյակի երրորդ անդամ, Խալդիից և Թեյշեբայից հետո: Այս երկուսի պաշտամունքի կենտրոնները գտնվում էին լեռնաշխարհի ծայր հարավում, Ուրարտուի սահմաններից դուրս: Ավելին, Ուրարտուի մյուս կարևոր աստվածները նույնպես ծագում են նույն հարավային տարածքներից[15]: Այսպիսով, Շիվինին կարող էր լինել աստվածը Վանի շրջանի՝ խեթերին ազգակից տեղական բնակչության, որին տիրել էին հարավից եկած եկվորները:

Urarṭu-ն Վանի թագավորության ասորեստանյան անվանումն է: Բուն ուրարտական արձանագրություններում այն կոչվում է *Bia(i)nili* (կարդալ՝ *Via(i)nelə, V(y)ânelə* [16]. ներկայացված է սովորաբար թեք հոլովաձևերով՝ *Biaina, Bianaidi, Biane, Biainaue*, ևն): Բիա(ի)նիլին, ամենայն հավանականությամբ, անվանումն էր թագավության կենտրոնական շրջանի՝ Վան-Տուշպայի և մերձակայքի: Հայ. Վան տեղանունն ինքը ծագած է համարվում ուրարտական *V(y)ana*-ից[17] (ուրարտ. սեպագիր *b*-ն համապատասխանում է *v*-ին): *Via(i)nelə*-ի

---

9 Այս բառերի վերաբերյալ տես ՀԱԲ IV, 377, DELG 1094, 1095, Nagy 1990, 131 ff., 139, n. 70. Иванов 1990: 6:

10 Sevin 2003, 196, Sevin 2004, 188.

11 Zimansky 2001, 18.

12 Пиотровский 1962, 29.

13 Меликишвили 1947, Пиотровский 1959, 43 сл., Арутюнян 1970, 17.

14 Zimansky 1995, Zimansky 2001, Zimansky and Stone 2003.

15 Grekyan 2006, 172 ff.

16 Хачикян 1985, 38, 134.

17 Տես օրինակ Хачикян 1985, 134, КУКН, 501.

հնարավոր մի մեկնաբանությունը կարող է լինել «*Viaine*-ներ» / «*Viāne*-ներ» (հոգնակի *-li* ցուցիչով)[18]: Ոչ մի հիմք չկա ասելու, որ *Bia(i)nili*-ն եղել է ուրարտացիների ինքնանվանումը (ըստ Դյակոնովի, նրանք իրենց կոչել են *Šuri*, հոգնակի՝ *Šuri-li*)[19]: Այսպիսով, Բիաինիլին կարող էր լինել Վանի շրջանի անվանումը լճի արևելյան շրջանի ոչ ուրարտական տեղաբնիկների լեզվում:

Կան բազմաթիվ հավանական զուգահեռներ ուրարտական տեղանունների և հին Փոքր Ասիայի խեթական տեղանունների միջև[20]: Դրանք մասամբ կարող էին ծագել ընդհանուր ոչ-խեթական ենթաշերտից, բայց դրանց մի մասը կարող է ստուգաբանվել խեթական հիմքերով[21]: Վանի շրջանի հյուսիսը՝ այսինքն՝ Վանա լճի հյուսիս-արևելյան ափերը, այն է, թե Գնունի գավառը վաղ միջնադարում եղել է արքայական մատովակների՝ Գնունի իշխանական տոհմի տիրույթը (այս շրջանը հայտնի է եղել որպես զինեգործության կարևոր կենտրոն): Այս տոհմանուն/տեղանունը ծագում է հայ. *զինի* բառից, *-ունի* ածանցով՝ *Գինի-ունի > Գնունի* (Խորենացի Բ.Ը): Համապատասխանաբար, *Bia(i)ni-li*-ն */Viayne-, Viāne-/* կարելի է դիտել որպես խեթ. *wiyana* «խաղողի» ուրարտական հաղորդումը, *-li* հոգնակերտով, որպես՝ «Գինու երկիր»[22] (ուրարտերենում վերջին ձայնավորը դառնում է ə և հաղորդվում որպես i/e , և խեթ. *wiyana*-ն իրոք կարող էր ներկայացվել որպես *biani/e*): Այս տարածքների մեկ այլ բնութագրական խեթական տեղանուն կարող է լինել Arma-ն (հիշված Այանիսից գտնված մի բուլլայում)[23], նույնական խեթա-լուվական *arma-* «լուսին, լուսնաստված» տերմինին[24]: Այսպիսով, Վանի շրջանում կարող էին պահպանված լինել խեթական երեք կարևոր

[18] Այլ կերպ մեկնաբանվում է որպես «*Vya*-ներ(-ի երկիր)» (սեռականի *-ey* ցուցիչով, կոռելատիվ *ni* մասնիկով և հոգնակերտ *-li*-ով):

[19] Տես օրինակ Diakonoff 1992, 53.

[20] Օրինակ, Anzalia – Anziliya; Armaţeunie – Armatana; Arduru – Arduka, Arduna, Arduša; Bia(i)nili – Wiyali, Wiyanawanta, Wiyantana; Bitai – Pitaša; Dilizia – Tilipziya; Duain – Tuwana; Kallania – Kalaniya; Parra – Paraya; Ula –Ulaša (առաջինը ներկայացված են ուրարտական անվանումները. նկատենք, որ խեթական ուղղագրության մեջ *b, d, g* և *p, t, k* հնչյունները չեն տարբերակվում). Ուրարտական տեղանունները բերվում են ըստ ТУ, КУКН և Salvini 2001, խեթականները՝ ըստ OGHT.

[21] Օրինակ, Alli – *alli-ya* «մի թռչուն, աղավնի», Bitai – *pida* «տեղ», Parra – *para/u* «դուրս, հեռու», Šakkanu – *šekan* «թիզ», Šumattar – *š(a)ummatar-* ? (երբեմն համեմատվում է հնդ. *soma-dhara, soma-dhāri* բառերի հետ).

[22] Բիաինիլիի այս մեկնաբանությունը տես Ս. Պետրոսյան 1999, 188.

[23] Salvini 2001, 284, fn. 15. այս տեղանունը կարող է կրճատ մի ձև լինել (հմմտ. Armaṭeunie քաղաքանունը, Salvini 2001, 257).

[24] Պետք է նկատել, որ Arma և Armaṭeunie անվանումները ավանդված են ուշ ուրարտական դարաշրջանից (մ.թ.ա. VII դ.) և կարող են ծագել ուրարտական արքաների կողմից այստեղ բերված արևմտյան՝ անատոլիական բնակչության լեզուներից, Դրանցից երկուսը՝ (տես Salvini 2001, 257) կարող են վկայել նման հնարավորության մասին՝ *Našiehina* – հմմտ. խեթ. *našili* «խեթերեն լեզու» և *Luianihina* – «լուվական» (?).

աստվածների՝ արևի աստված *Šiw*-ի, լուսնի աստված *Arma*-ի և ամպրոպի աստված *Tarhu*-ի հիշատակները:

Սևան և Արարատյան դաշտ

Հայկական լեռնաշխարհի արևելքում սկզբնապես Սեւան է կոչվել Գեղամա (ներկայումս՝ Սևան) լճի կղզին և նրա վրայի անմատչելի ամրոցը: Հետագայում այդ անվանումը տարածվել է ողջ լճի վրա: Այն նույնպես կարելի է դիտել արևի՝ ծովից ծագելու խեթական առասպելի համատեքստում: *Սեւան* ձևը անբաժանելի է թվում *Սիւնիք* (= *Սեւնիք*) «Սիւնիներ/Սեւնիներ» նահանգի անվանումից[25]: Այս նահանգը ներառում էր Սևանա լիճը, նրա լեռնային մերձակայքը և հարավը մինչև Արաքս գետը (ներկայիս Գեղարքունիք, Վայոց ձոր և Սյունիք մարզերը): Սյունիքից արևելք գտնվող Արցախ նահանգը, որը էթնիկապես և պատմությամբ կապված է եղել Սյունիքի հետ, այլ կերպ կոչվել է «Փոքր Սյունիք»:

Հատկանշական է, որ Սյունիքը եղել է արևի հետ կապված տեղանունների կենտրոնացման մի վայր, օրինակ՝

Արեգունի (կամ՝ *Արեւիք*) – լեռնաշղթա Սևանա լճի հյուսիս-արևելքում և համապատասխան գավառը,

Արեւիս (Արեւիքի հայց. հոգն. ձևը) - գյուղ Սիսիանում և գավառ Սևանա լճի հարավում,

Արևիսաբակ – գյուղ լճի հարավ-արևելքում,

Արեւիք - Սյունիքի ամենահարավային գավառը և լեռնաշղթա. գավառը կոչվել է նաև *Արեւեաց տուն*[26]:

Ցեղանվան տեսք ունեցող հոգնակի *Արեւիք, Արեւիս, Արեւեաց (տուն)* անվանումները, որոնք կարող են մեկնաբանվել որպես «արևյանների, արևցիների երկիր/տուն» ցույց են տալիս, որ այս շրջանի բնակիչները ինչ-որ կերպ կապված են համարվել արևի հետ: Հետաքրքիր է, որ Արևիս գյուղի մոտ գտնված ուրարտական արձանագրության մեջ անհասկանալի համատեքստում հիշվում է արևի աստվածը (*ᴰUTU*)[27] և հնարավոր է, որ այս տեղանքը նվիրված է եղել արևի աստծուն արդեն հնագույն ժամանակներից: Արեւ-ը, որպես անձնանուն, Սյունիքի իշխանական տոհմում ավանդված է հայ

---

[25] Ալիշան 1893, 6. հայերենում *եւ/իւ* հերթագայության համար հմմտ. *ալեւր/ալիւր, գեւղ/գիւղ, աղբեւր/աղբիւր* զուգահեռ ձևերը,

[26] Տեղանունները և նրանց տեղայնացումները ներկայացվում են ըստ ՀՏԲ I. հոգնակերտ *ք*-ով և դրանց հայցական *ս*-ով ձևերը հաճախ ծագում են ցեղանուններից (հմմտ. Հայք «Հայաստան», Վիրք «Վրաստան» նն. նույնիսկ պատմական ժամանակներում Սյունիքի և հարակից շրջանների հայերը առանձին ազգագրական խումբ էին կազմում): Սյունիքից հայտնի են նաև այլ նույնատիպ տեղանուններ, օրինակ, Արեւաբուլ, Արեւիկ նն:

[27] КУКН № 411, հակառակ երես 21.

գրերի ստեղծման դարաշրջանից (V դ.). մի շարք նույնարմատ անձնանուններ՝ Արեւիկ, Արեւհատ ևն, նույնպես կենտրոնացած են Սյունիքում[28]:

Սիւնիք և Սեւան անվանումները չունեն ընդունված ստուգաբանություններ: Ասվածը ցույց է տալիս, որ Սիւնիքը, ամենայն հավանականությամբ, *Siw-n-* «արևի աստված» անվան մի ածանցյալն է (**Se/iw-n-iyā*, հնդեվրոպական *-iyā* ածանցով, որը շատ տարածված է հայկական տեղանուններում): Սյունիքը նշանակում է «սյունեցիների ցեղ և երկիր», որը, պետք է կարծել, թարգմանվել է հայերեն որպես Արեւիք «արևյանների ցեղ և երկիր»:

Սևանա լճի էնդեմիկ ձուկը կոչվում է իշխան (*Salmo ischan*): Այս բառը վաղուց ի վեր հանգեցվել է խեթական *išha-, ešha-* «տեր, իշխան» տերմինին[29]: (սեպագիր *h = x*): Վերջինս ծագել է, հավանաբար, կրոնական լեզվից և հաճախ կիրառվել է աստվածների, այդ թվում՝ նաև արևի աստծու վերաբերյալ (հմմտ. օրինակ, *ᴰUTU-e išha-mi handanza hannešnaš išhaš* «արևի աստված, իմ տեր, դատի արդար տեր»)[30]: Այսպիսով, Սևանի շրջանում *Սեւան* և *իշխան* անվանումները, հավանաբար, անդրադրձն են խեթական սկզբնական *šiu- & išha-* («արևի աստված+իշխան/տեր») բանաձևի:

Ուշ բաբելական ավանդույթում Ուրարտուն հիշվում է որպես *Urašṭu* (օրինակ, Դարեհ I-ի բեհիստունյան արձանագրության աքադական տարբերակում): Այս ձևը պահպանված է համարվում Վանա լճի հարավ-արևելյան Ռշտունիք գավառի անվանման մեջ[31]: Խորենացին, պատմելով հայկական իշխանական տների ծագման մասին (Բ.Ը), ասում է, որ պատմել են, թե Ռշտունիները ծագում են Սյունիքի տոհմից («ի Սիսականէն արդարեւ հատուած»): Չի բացառվում, որ այս ժողովրդական ծննդաբանությունը արտացոլում է Վանի շրջանի և Սյունիքի հին բնակչության էթնիկ կապերի փաստը:

Սեւան և Սիւնիք անվանումներն ավանդված չեն ուրարտական աղբյուրներում: Այնուամենայնիվ, հնարավոր է, որ խեթերին ազգակից այս արևապաշտները բնակվել են տարածաշրջանում արդեն նախաուրարտական ժամանակներից: Կան հավանական զուգահեռներ Սևանի ուրարտական և

---

[28] ՀԱնԲ, s.v.v.

[29] Հեղինակավոր գիտնականները առավել հավանական են համարել այս բառերի իրանական ծագումը, հմմտ. ավեստ. նույնիմաստ *xša(y)-* (ՀԱԲ s.v., Ղափանցյան 1961, 204-205, Greppin 1982, Ջահուկյան 1987, 319, 526, HED s.v., այս հարցի վերաբերյալ մի հետաքրքիր բանավեճ տես և Drews 2001, 79-80). Ինչևիցե, Լ. Հովհաննիսյանը (1990, 224-225), *իշխեմ* և *իշխան* բառերի մանրամասն քննության հիման վրա եզրակացնում է, որ նրանց խեթական, կամ խեթականին ազգակից ծագումը առավել հավանական է: Ի թիվս այլ փաստարկների, նա շեշտում է, որ իրանական *xš*-ն հայերենում արտացոլվել է միայն որպես *ašx-*, իսկ այս բառերը միակն են սկզբնական *իշխ-* տարրով:

[30] HED II, 385, 390.

[31] Пиотровскиú 1944, 31.

Փոքր Ասիայի խեթական տեղանունների միջև[32], և կան տեղանուններ, որոնք կարող են ստուգաբանվել խեթերենով[33] (դա, իհարկե, չի բացառում այլալեզու ցեղերի գոյությունը այս տարածքներում)[34]: Ներկայացնենք միայն մեկ օրինակ. Սևանի «մյուս ափին» հիշվում է *Piruaini* երկիրը[35]: Այն, ակնհայտորեն, կարող է կապվել խեթական ձիավոր աստված Պիրվայի անվան հետ[36] (*-ini* վերջավորությունը բնորոշ է Սևանի «մյուս ափի» տեղանուններին):

Հնարավոր է, որ խեթական այս լեզվի կամ բարբառների կրողները տարածված լինեին նաև Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան այլ շրջաններում ևս: Ակնհայտ խեթական տեսք ունի հայոց առաջին մայրաքաղաքի՝ Արմավիրի անվանումը (Արարատյան դաշտում): Այն ավանդված է միայն հետուրարտական ժամանակներից, բայց պետք է որ շատ հին լինի (ուրարտական ժամանակներում Արմավիրը մտել է Արգիշթի I-ի կառուցած Արգիշթիխինիլիի մեջ, կազմելով նրա արևելյան հատվածը): Հին **Armawira*-ի առաջին մասի համար հմմտ. Arma- «լուսին, լուսնաստված», հայտնի խեթերենում, լուվերենում, հիերոգլիֆային լուվերենում, լիկիերենում ու լիդիերենում: Երկրորդ մասը համադրելի է խեթ. *pir / per*, լիդ. *bira*, «տուն», կրոնական ոլորտում՝ «աստծու տուն, տաճար» բառերին[37], որտեղ *b/p*-ն այդ

---

[32] Օրինակ, Alzirani – Alzi; Ariaini – Ariyati, Ariyanta; Elaini – Ellaya, Ilaya; Kamaniu – Kam(m)ana (անտիկ Comana); Qu’albani – Kuwalapaša, Kuwaliya; Piruaini – Piruaši, Piruašuwa; Šanatua – Šanatiya; Teriani – Teriyaka, Teriyahatana; Teriuišaini – Taruiša (հաճախ նույնացվում է Տրոյայի հետ); Uhini – Uhiuwa.

[33] Օրինակ, Ariaini – *arriya* «լվալ», Elaini – *ila(n)* «աստիճան», Ešumua – հմմտ. *-muwa* տարրը խեթական անվանաբանության մեջ, Guriani – «դաշտ», Qu’albani (= Quwalwani) – *ku(e)luwana* «լվալու տեղ, թաս», Šanatuaini – *šanatta* «չկառուցված», *šanattaya*, *šanatti* (?), *tuwa* «հեռու», Teriani – *terya* «երրորդ», Ueliku-ni/hi – *uelku* «խոտ», Uhini – *uhhi* – «նայել, տեսնել», են (Ešumua-ի այս մեկնաբանությունը տես Կարագյոզյան 1998, 211, Ueliku-ni/hi-ի մեկ այլ մեկնաբանություն՝ Петросян 2002, 86 сл.): Ի միջի այլոց, Վանի շրջանի Qilbani անվանումը կարող է ներկայացնել Qu’albani-ի մի աղավաղված տարբերակը (այստեղ բերված Սևանի շրջանից գաղթածների կողմից ?):

[34] Հետաքրքիր է, որ այստեղ կարելի է գտնել որոշ խուռիական տեղանուններ, օրինակ, Azameruni – հմմտ. խուռ. *azammi* «արձան», *azamarule*- ?, Tarzuaini – *taršuwani* (= *tarzuwani*) «մարդկություն» (համարյա նույնական Ուրմիա լճից հարավ գտնվող Tarzu’ana-ni-ին), Ṣuliqu – *zulki* ? (խուռիերեն բառերը բերվում են ըստ GLH).

[35] КУКН № 389, УКН, 329, прим.7, Salvini 2002, 56, n. 93 (այս տեղանվան առաջին նշանը վնասված է. հնարավոր է նաև *Turuaini* ընթերցումը, բայց մասնագետները առաջին հերթին ներկայացնում են *Piruaini* ձևը).

[36] Այս աստծու վերաբերյալ տես Haas 1994, 412 ff. Պիրվայի որոշ բնութագրեր հիշեցնում են հնդեվրոպական ամպրոպի աստված **Peru-no*-յին, և նա համարվել ռուսական Պերունի խեթական զուգորդը, տես Иванов 1958, 110, Гамкрелидзе и Иванов 1984, 546: *Piruaini*-ն պետք է որ գտնվեր հետագա Արցախ/ Փոքր Սյունիք նահանգի տարածքում, և հատկանշական է, որ Արցախը հայտնի է եղել իր ձիերով, իսկ Սյունիքը՝ այրուձիով:

[37] Հ.Կարագյոզյանը, այս անվան երկրորդ մասը համեմատելով թրակ. *bria* □քաղաք□ բառի հետ (ընդ որում, կապված խեթ. pir-ի հետ), ողջ անվանումը համարում է թրակյան, տես Карагезян

դիրքում կանոնավոր կերպով վերածվել է w-ի (*b/p* > *w* արտասանությունը բնորոշ է հին արևելափոքրասիական լեզուներին, այդ թվում՝ ուրարտերենին ու հայերենին, իսկ անատոլիականներից՝ լիդիերենին)[38]: Ընդ որում, մյուս անատոլիական լեզուներում այս արմատը հանդես է գալիս շատ տարբեր ձևերով՝ լուվ. *parna-*, լիկ. **prnna-*, այսինքն՝ անունը չի կարող, ասենք, լուվիական լինել:

Արմավիրի՝ «լուսնաստծու տուն/տաճար» մեկնաբանության համար ներկայացնենք հետևյալ փաստարկները: Ըստ ավանդության (Խորենացի Ա.ժբ. Սեբեոս Ա), քաղաքը հիմնել է Հայկի թոռ Ար(ա)մայիսը: Այս անունը չի մեկնաբանվում հայերենով: Ակնհայտորեն նույնական *Armais* անունը, հունական հաղորդմամբ, հայտնի Արևմտյան Փոքր Ասիայից՝ Լիկիայից,[39] համարվում է կապված անատոլիական լուսնաստծու հետ: Հատկանշական է, որ լուսնաստվածը, որպես այդպիսին, հայոց հին ավանդույթում հիշվում է միայն Արմավիրի առնչությամբ՝ հայոց լեգենդար արքա Վաղարշակը «մեհեան շինեալ յԱրմաւիր՝ անդրիս հաստատէ արեգական և լուսնի և իւրոց նախնեացն» (Խորենացի Բ.ը): Հետագայում Արմավիրի արևի և լուսնի աստվածները նույնացվում են հունական Ապոլոնի և Արտեմիսի հետ (Խորենացի Բ.ժբ): Խորենացու տեղեկությունների մանրամասն քննությունը ցույց է տալիս, որ արևի տաճարը պետք է գտնվեր Արմավիրի բլրի հարավային ստորոտին[40]: Իսկ լուսնի արձանը կամ այն ներառող տաճարը կարող էր լինել բլրի վրա (ըստ Հայկ Հակոբյանի դիտարկման, անձնական): Անվան երկրորդ մասի՝ «տուն (= տաճար)» մեկնաբանության համար հմմտ. Խորենացու տեղեկությունը՝ Արամայիսը կառուցում է Արմավիրը որպես իր «տուն բնակութեան»: Արմավիրրի բլրի լանջին բացահայտվում է նախաուրարտական դարաշրջանի մի տաճարային համալիր[41]: Այն կարող էր նվիրված լինել լուսնաստծուն, որի անունով էլ պիտի կոչվեր և բլուրը և հետագայում նրա վրա և շուրջը ձևավորված քաղաքը:

Եզրակացություն

Կարելի է ենթադրել, որ Վանից մինչև Արարատյան դաշտ և Սևան ընկած շրջանների նախաուրարտական բնակչության որոշ խմբեր, ունեցել են անատոլիական՝ խեթերին ազգակից ծագում: Մ.թ.ա. երկրորդ հազարամյակի ընթացքում Հայկական լեռնաշխարհի որոշ արևմտյան շրջաններ, ինչպես Ալզի, Իսուվա և Հայասա-Ացցի երկրները, ի տարբերություն արևելյան

1981: 225: Իրականում, Արմաւիրի վերջավորությունը հնարավոր չէ հանգեցնել bria-ին, իսկ առաջին բաղադրիչն ակնհայտ անատոլիական տեսք ունի:

[38] Хойбек 1980: 319.

[39] Հայ և լիկիական անունների համեմատությունը տես Ջահուկյան 1981: 53. նույն անունը հայտնի է և հունա-եգիպտական ավանդույթում, որի վերաբերյալ, այս առնչությամբ, տես Петросян 2002: 83, 108, 196:

[40] Тревер 1953, 104-106.

[41] Карапетян, Хачатрян, Канецян 2004: 268-274.

շրջանների, եղել են խեթական նշանակալի ազդեցության ներքո: Սակայն, արևելյան շրջանների այս ցեղերը տարբերակվում են Փոքր Ասիայի խեթերից և կարող են կոչվել «արևելյան խեթեր» (*Šiw*- «արևի աստված» դիցանունը, որն անհետացել էր արդեն նախագրային խեթերենում և արևմտյան շրջանների հետ հնագիտական կապերի բացակայությունը ցույց են տալիս, որ նրանք չէին կարող գաղթած լինել արևմուտքից): Նրանց՝ խեթերենին ազգակից բարբառը կամ բարբառները կարող էին լինել հայերենում որոշ անատոլիական փոխառությունների աղբյուրը[42]: Ավելին, այդ բարբառները կարող էին ձևավորել որոշ հայկական բարբառների արտասանական հիմքը[43]:

ՀԱՊԱՎՈՒՄՆԵՐ

ՀԱԲ	Աճառյան, Հ. *Հայերեն արմատական բառարան*. հհ. 1-4. Երևան, 1971-1979.
ՀԱնԲ	Աճառյան, Հ. *Հայոց անձնանունների բառարան*. հհ. 1-5. Երևան, 1942-1962.
ՀՏԲ	Հակոբյան, Թ, Մելիք-Բախշյան, Ս., Բարսեղյան,Հ. *Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան*. հհ. 1-5. Երևան, 1986-2000.
DELG	Chantraine, P. *Dictionaire ntymologique de la langue grecque*. Vol. I-IV. Paris 1968-80.
GLH	Laroche, E. *Glossaire de la langue hourite. Revue hittite et asinique.* T. XXXIV-XXXV. Paris, 1976-77.

[42] Հայերենում խեթական փոխառությունների վերաբերյալ տես Ջահուկյան 1987, 312 հտն., գրականությամբ.

[43] Խեթական ուղղագրության մեջ չկա ձայնեղ և խուլ բաղաձայնների (ասենք, դ-ի և տ-ի) տարբերակում. տարբերվում են պարզ և կրկնակի բաղաձայնները (օրինակ, տ-ն տտ-ից), որոնք կարող են մեկնաբանվել, ասենք, որպես պարզ և շնչեղ խուլեր (տես օրինակ Watkins 2004, 555): Ղարաբաղ/Սյունիքի, Շամախու, Նախիջևանի, Պարսկահայքի, Մարաղայի, Խոյի և Վանի բարբառները, որոնք ընդգրկել են մի լայնածավալ տարածք Կասպից ծովից մինչև Ուրմիա և Վան լճերը, այսինքն, Հայկական լեռնաշխարհի արևելյան և հարավ-արևելյան շրջանները, իրենց բաղաձայնային կազմով որոշակիորեն համադրելի են խեթերենի հետ՝ նրանցում ձայնեղ բաղաձայները դարձել են խուլեր, որոնք հակադրվում են շնչեղ խուլերին (օրինակ, տ-ն թ-ին), իսկ ձայնեղների հանդես գալը պայմանավորված է դիրքով, տես օրինակ Աճառյան 1951, 331 հտն.: Ժամանակին կարծում էին, թե Վանի բարբառը պահպանել է ուրարտական արտասանությունը, բայց դա այդ պես չէ՝ ուրարտերենում առկա են բաղաձայների երեք շարքեր, համադրելի դասական հայերենին (օրինակ, գ, կ, ք): Դյակոնովի ուշ գաղափարի համաձայն (Дьяконов 1983, 174 сл., прим. 78), Վանի բարբառի արտասանական հիմքը կարող էր ծագել խուռերենից (որի ուղղագրությունը նման է խեթերենին, իսկ բաղաձայների կազմի վերաբերյալ տես Wilhelm 2004: 98-99), բայց դա միանգամայն անհավանական է: Ինչու՞ պիտի Ուրարտուի կենտրոնի՝ Վանի շրջանի բնակչությունը խոսեր խուռերեն (որն, ի միջի այլոց, արդեն անհետացել էր մի քանի դար առաջ) և ոչ ուրարտերեն: Եվ եթե այդպես է, ապա հիշյալ մյուս բարբառների ենթաշերտը նույնպե՞ս խուռական է եղել: Պետք նշել նաև, որ հայկական բարբառների հնչյունաբանության մեջ հին ենթաշերտի դերը վարկածային է՝ հայ բարբառագիտության մեջ նշված բաղաձայնային առանձնահատկությունը սովորաբար համարվում է ձևավորված ուշ, միջնադարում:

HED	Puhvel, J. *Hittite Etymological Dictionary: Trends in Linguistics*. Berlin, New York, 1984-.
OGHT	Del Monte, G. F. und Tischler, J. *Die Orts- und GewՊsernamen der hethitischen Texte*. Wiesbaden, 1978.
КУКН	Арутюнян, Н.В. *Корпус урартских клинообразных надписей*. Ереван, 2001.
ТУ	Арутюнян, Н.В. *Топонимика Урарту*. Ереван, 1985.
УКН	Меликишвили, Г.А. *Урартские клинообразные надписи*. Москва, 1960.

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Աբեղյան, Մ. 1975. *Երկեր*. հ. 7. Երևան:

Աճառյան, Հ. *Հայոց լեզվի պատմություն*. հ. 2. Երևան:

Կարագյոզյան, Հ. 1998. *Սեպագիր տեղանուններ*. Երևան:

Հարությունյան, Ս.Բ. 2000. *Հայ առասպելաբանություն*. Բեյրութ:

Հմայակյան, Ս.Գ. 1990. *Վանի թագավորության պետական կրոնը*. Երևան:

Հովհաննիսյան, Լ.Շ. 1990. *Հայերենի իրանական փոխառությունները*. Երևան:

Ղանալանյան, Ա.Տ. 1969. *Ավանդապատում*. Երևան:

Ղափանցյան, Գ. 1961. *Հայոց լեզվի պատմություն*. Երևան:

Պետրոսյան, Ա. 1999. Գնունի նախարարական տոհմի և զինու պաշտամունքի շուրջ. *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 2-3, 174-189.

Ջահուկյան, Գ. 1981. Մովսես Խորենացու «Հայոց պատմության» առաջին գրքի անձնանունների լեզվական աղբյուրները. *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 3:

Ջահուկյան, Գ. 1987. *Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան*. Երևան:

Սրվանձտյանց, Գ. 1978. *Երկեր*. հ. 1. Երևան:

Çilingiroğlu, A. and Salvini, M. 2001. *Ayanis I. Ten Years Excavations at Rusahinili Eiduri-kai*. Roma.

Diakonoff, I. M. 1971. *Hurrisch und urartՊisch*. MՖnchen.

Diakonoff, I. M. 1981. Evidence on the Ethnic Division of the Hurrians. *Studies on the Civilization and Culture of the Hurrians. In Honor of E. R. Lacheman*. Winona Lake, Indiana: 77-89.

Diakonoff, I. M. 1992. First Evidence of the Proto-Armenian Language in Eastern Anatolia. *Annual of Armenian Linguistics*. Vol. 13: 51-54.

Drews R. (ed.) 2001. *Greater Anatolia and the Indo-Hittite Language Family.* Journal of Indo-European Studies Monograph 38. Washington D.C.

Friedrich, J. 1940. Aus verschiedenen Keilschriftsprachen. 1-2. Orientalia IX: 205-218.

Grekyan Y.H. The Will of Menua and the Gods of Urartu. *Aramazd: Armenian journal of Near Eastern Studies*. 1, 2006: 150-195.

Greppin, J. A. 1982. A Note on Arm. išxan 'Ruler.' *Annual of Armenian Linguistics*: 57-59.

Nagy, G. 1990. *Greek Mythology and Poetics*. Ithaca and London.

Salvini, M. 1995. *Geschichte und Kultur der UrartՊer*. Darmstadt.

Salvini, M. 2001. The Inscriptions of Ayanis (Rusahinili Eiduru=Kai). Cuneiform and Hieroglyphic. In: ђilingiroğlu, A. and Salvini 2001: 251-319.

Salvini, M. 2002. The Historical Geography of the Sevan Region in the Urartian Period. The North Eastern Frontier. *Urartians and non-Urartians in the Sevan Lake Basin*. Roma.

Sevin, V. 2003. The Early Iron Age in the Van Region. *Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond*. Los Angeles: 185-196.

Sevin, V. 2004. Pastoral Tribes and Early Settlements of the Van Region. *Ancient Near Eastern Studies. Supplement 12. A View From the Highlands. Archaelogical Studies in Honour of Charles Burney.* Leuven and Dudley, MA: 179-203.

Steiner, I. 1981. Hittites and Hattians in Anatolia at the Beginning of the Second Millenium B.C. *Journal of Indo- European Studies*. Vol. 9. 1981, No 1-2: 183-213.

Watkins, C. 2004. Hittite. *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*. Cambridge: 551-575.

Wilhelm, G. Hurrian. *The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages*. Cambridge: 95-118.

Zimansky, P. 1995. Urartian Material Culture as State Assemblage: An Anomaly in the Archaeology of Empire. *Bulletin of American School of Research*, 299-300: 103-115.

Zimansky, P. 2001. Archaeological Inquires into Ethno-Linguistic Diversity in Urartu. In: Drews 2001: 5-27.

Zimansky, P. and Stone, E.C. 2003. Recent Excavations at Urartian Fortress of Ayanis. *Archaeology in the Borderlands. Investigations in Caucasia and Beyond*. Los Angeles: 213-228.

Арутюнян, Н.В. 1970. *Биайнили*. Ереван.

Дьяконов, И.М. 1983. К праистории армянского языка. *Պատմա-բանասիրական հանդես,* 4: 149-178.

Дьяконов, И.М. 1988. О некоторых направлениях в урартском языкознании и новых урартских текстах. *Древний Восток*, 5, Ереван: 133-180.

Гамкрелидзе, Т. В., Иванов, В. В. 1984. *Индоевропейский язык и индоевропейцы*. Т. I-II. Тбилиси.

Иванов, В.В. 1958. К этимологии балтийского и славянского названий бога грома. *Вопросы славянского языкознания*, 3: 101-111.

Иванов, В.В. 1980. Анатолийские языки. *Древние языки Малой Азии*. Москва: 129-160.

Иванов, В.В. 1990. Реконструкция структуры символики и семантики индоевропейского погребального обряда. *Исследования в области балто-славянской духовной культуры. Погребальный обряд.* Москва: 5-11.

Капанцян, Г.А. 1956. *Историко-лингвистические работы*. Т. I. Ереван.

Карагезян, О.О. 1981. Фракийцы на юго-западе Армянского нагорья. *Պատմա-բանասիրական հանդես*, 1981, N 1.

Карапетян, И., Хачатрян, Ж., Канецян, А. 2004. Доурартский Армавир. *Պատմա-բանասիրական հանդես,* 2.

Меликишвили, Г.А. 1947. К вопросу о древнейшем очаге урартских племен. *Вестник древней истории,* 4.

Петросян, А.Е. *Армянский эпос и мифология*. Ереван.

Пиотровский, Б.Б. 1944. *Урарту*. Ереван.

Пиотровский, Б.Б. 1959. *Ванское царство*. Москва.

Пиотровский, Б.Б. 1962. *Искусство Урарту*. Ленинград.

Тревер, К.В. 1953. *Очерки по истории культуры древней Армении*. Москва, Ленинград.

Хачикян, М.Х. 1985. *Хурритский и урартский языки*. Ереван.